

C. CALPETANUS HERMES I LA DIFUSIÓ DE MATERIALS CERÀMICS DE CONSTRUCCIÓ DE LES FIGLINAE URBANES DE ROMA A TÀRRACO

Opus doliare, figlinae, officina, Tàrraco, Roma.

Lluís Piñol* Jordi López Gerard Martí*****

La localización en una villa romana de Cambrils de un sello urbano sobre material de construcción procedente de las figlinae de Roma ha puesto de relieve la llegada de este tipo de producciones a la Tarraconensis a través del puerto de Tarraco. Los hallazgos urbanos y extraurbanos se sitúan en Tarraco básicamente en el siglo II.

Opus doliare, figlinae, officina, Tarraco, Roma.

The discovery in a Roman villa in Cambrils of an urban seal on building material from the figlinae in Rome is evidence that this type of manufactured goods reached the Tarraconensis via the port of Tarraco. The urban and hinterland finds in Tarraco are basically from the 2nd century.

Opus doliare, figlinae, officina, Tarraco, Rome.

Le fait de trouver un sceau urbain sur un matériau de construction provenant des figlinae de Rome dans une villa romaine de Cambrils a montré que ce type de productions arriva dans la Tarraconensis par le port de Tarraco. Les découvertes urbaines et extra-urbaines de Tarraco datent principalement du IIème siècle.

Opus doliare, figlinae, officina, Tarraco, Rome.

281

La localització d'un segell de *C. Calpetanus Hermes* a la vil·la romana de la Pujada de Na Ponça,¹ situada al terme municipal de Cambrils, ha permès reobrir un tema ja plantejat recentment (Rico 1993) com és el de l'arribada a les nostres costes de materials de construcció en terracuita produïts a Roma. Fou aquesta una pràctica freqüent? Quin pes específic tingueren en relació a les produccions locals?

La producció de materials amfòrics en el territori que envoltava la ciutat de Tàrraco és un fet evident que cada dia està portant a la llum noves dades. Actualment no

coneixem gaire bé si aquestes produccions amfòriques estaven associades a vil·les que es dedicaven també a l'explotació agrària del seu entorn o simplement eren centres industrials específics, situats dins de les diverses àrees d'explotació agrària, que abastien aquestes vil·les dels contenidors necessaris per al transport i la venda de la seva producció. El que sí sembla cert és que aquests centres industrials, anessin o no associats a nuclis d'explotació agrària, en alguns casos no centraren la seva producció solament en els contenidors amfòrics sinó que es dedicaren, en major o

* Professor de l'Institut d'Arqueologia i Estudis del Món Antic i arqueòleg del Servei Arqueològic de la Universitat Rovira i Virgili. Becari C.I.R.I.T. a Roma, any 1998

** Servei Arqueològic de la Universitat Rovira i Virgili

*** Museu d'Història de Cambrils

1.- Malgrat que el jaciment es conegui com la Pujada de Na Ponça, la major part de les troballes en superfície es concentren a la partida dels Tallats.

menor mesura, a la elaboració d'altres productes, principalment ceràmica comuna i materials de construcció -*tegulae, imbrices*, etc.-. Els estudis, encara que escassos, que fins ara s'han realitzat sobre la seva distribució, semblen demostrar que, amb l'excepció feta del material amfòric, la producció d'aquests tallers anava orientada a abastir la demanda que d'ells requerien les ciutats properes i el seu territori circumdant (Rico 1993, 69). Així, doncs, la fabricació de materials ceràmics de construcció a les nostres contrades tingué, per les dades que fins ara tenim, una distribució bàsicament local o, en tot cas, regional.

La utilització de segells en totes aquestes *officinae* tarraconenses,² a diferència del que succeí a Roma amb les *figlinae* urbanes, no fou un fet freqüent. Respecte a aquestes produccions hispanes, molts són els interrogants que encara ens queden sobre el significat, el volum i el perquè de marcar uns recipients sí i uns altres no. Segurament ens trobem davant de plantejaments de difícil solució. De totes maneres, el que sembla cert és que no solament motius cronològics influïren en aquesta diferència entre l'*Urbs* i la *Tarraconensis*.³ Com seguidament veurem, l'orientació i les característiques pròpies que prengueren cadascuna d'aquestes produccions en concret repercutiren de forma directa en aquesta important diferenciació.

LES FIGLINAES URBANES

Malgrat que l'aparició de materials de construcció que presenten la marca del fabricant -*offinator*- es documenta ja des d'època júlio-clàudia,⁴ fou a inici del segle II dC, i especialment a partir d'època adriana, quan aquesta pràctica es generalitzà. Així doncs, fins a inici del segle III, una gran part dels materials de construcció -*sesquipedales, bipedales, tegulae* i ocasionalment *besalis*- van venir definits a Roma i el seu entorn sobre segells urbans, amb la denominació d'*opus doliare*.⁵ No tenim, avui per avui, dades concretes sobre si aquests centres productors segellaren sempre tota

la seva producció. L'estudi dels materials concrets, de les construccions de l'*Urbs* i de les ciutats del seu rera país, com per exemple Òstia, semblen demostrar que aquesta fou una pràctica que, malgrat iniciar-se amb certa regularitat en el decurs d'època flàvia, no va arribar a generalitzar-se fins a inici del segle II dC. Amb Trajà i també posteriorment amb Adrià s'endegaren, tant a Roma com en les altres ciutats del seu entorn, una sèrie d'ambiciosos programes edilicis que utilitzaren la rajola com a principal material constructiu. Aquest fet va augmentar considerablement la demanda d'aquests productes, i fou just en aquest moment quan algunes de les *figlinae* ja existents passaren a associar-se directament a l'emperador que exercí, des d'aleshores, com a *dominus*.

Els tallers se situaren bàsicament a l'*Urbs* i en les ciutats del seu entorn, encara que també va haver-hi tallers fora d'aquesta àrea. D'aquesta forma es defineixen com a tallers urbans tots aquells que tenen el centre de producció a Roma o al seu rera país i aquells que, sobre la base del nom, poden ser atribuïts a alguna de les *figlinae* urbanes conegudes. La resta són considerats procedents d'*officinae* extraurbanes.⁶

Els segells urbans es diferencien de la resta pel contingut del text, per la seva forma semicircular, llunada o orbiculada i per l'ús dels *signa*. (Steinby 1978, 13). En alguns casos la seva datació ha estat possible gràcies a la presència en la inscripció de la data consular, fet que es dona bàsicament entre el 110 i el 164 dC, però amb especial èmfasi entre el 120 i el 150 dC (Weaver 1998, 238). En altres casos, la datació més o menys aproximada s'ha pogut establir per la forma del segell o del símbol artístic que en alguns casos hi era inclos -*signum*- (Steinby 1975, 20-22 i 106-108). En un primer moment s'utilitzà la cartel·la rectangular en la qual hi havia incís un únic nom, que solament en base a l'onomàstica ha pogut -en certes ocasions- ésser atribuït a un *dominus* -el propietari del *fundus* o de la *figlina*- o a l'*offinator* -el responsable directe de la producció. Fins a inici del segle II dC, la situació no va variar de forma notòria en els segells de Roma i el seu territori

2.- Sobre els segells localitzats en les costes de la *Tarraconensis*, vegeu Rico 1993, 57-64, i Rico 1995, on es proporciona, a més, bibliografia.

3.- El període de màxima esplendor de les produccions amfòriques del Camp de Tarragona en concret i de la *Tarraconense* en general fou durant les èpoques augustiana i tiberiana.

4.- Es té coneixement de l'existència de *figlinae* urbanes actives des de final de l'època republicana (STEINBY 1978, 11) encara que la pràctica de segellar les manufactures és més tardana. Una de les primeres constatacions del seu ús la tenim en els segells documentats en els vaixells de Nemí, datats en època de Caligula (Gatti 1940, 337 i ss.; Ucelli 1950, 199 i ss.). De totes maneres hem de tenir en compte que algunes de les famílies d'*offinatorum* són conegudes des d'època Tiberiana mitjançant l'epigrafia.

5.- Aquesta no fou l'única terminologia utilitzada en segells latericis. S'han documentat, encara que més rarament, els termes *opus figlinum doliare* o també *opus figlinum*. Ara bé, mentre que aquests últims apareixen en tots els productes d'argila elaborada i cuita, *opus doliare* està únicament gravat sobre segells latericis (Steinby 1978, 11).

6.- Sobre el concepte de *figlinae* urbanes i la seva problemàtica, vegeu Cozzo 1936; Steinby 1978; Brodribb 1987. Sobre l'organització productiva, Steinby 1994.

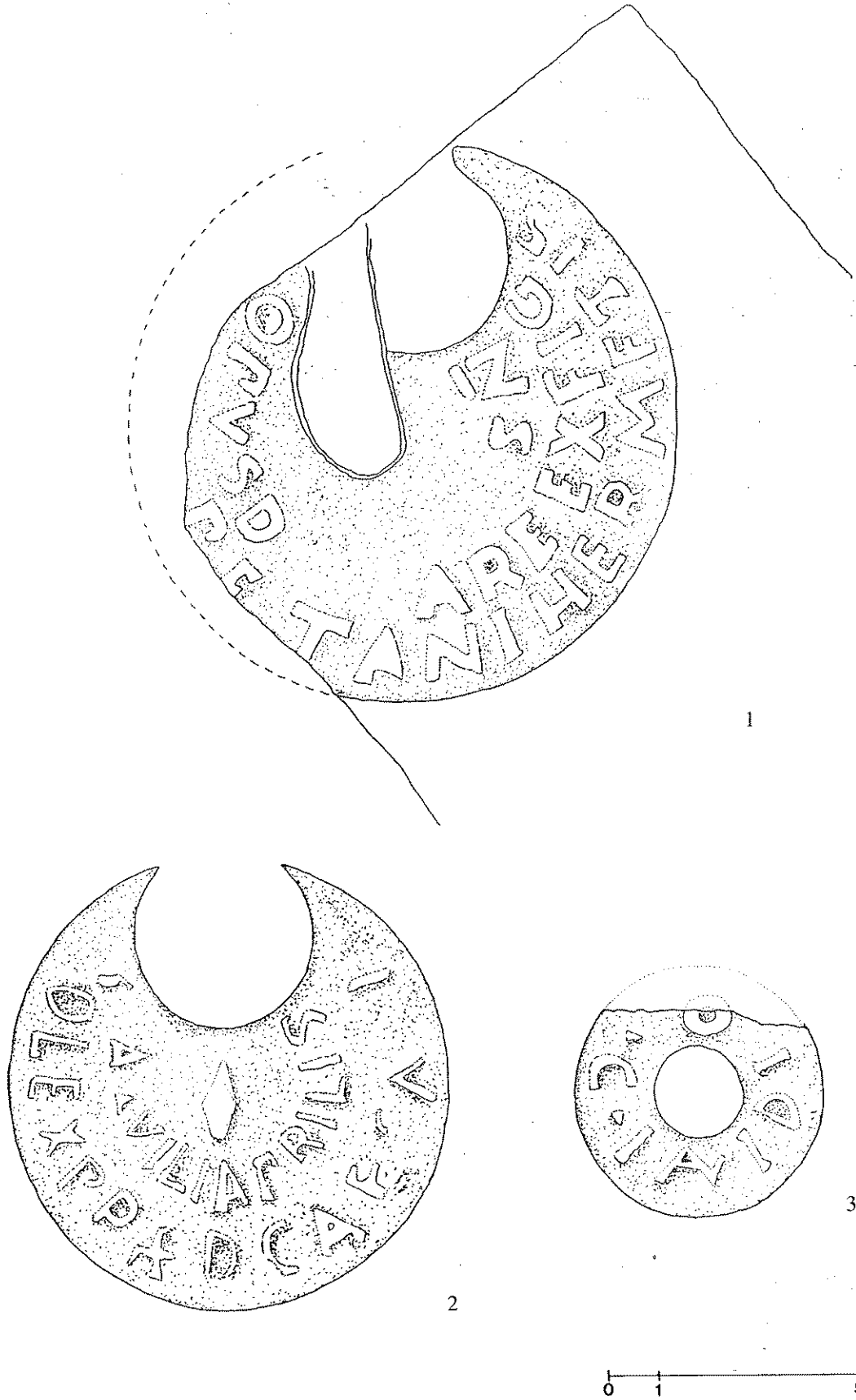

Figura 1. 1, Segell de *C. Calpetanus Hermes* procedent de Cambrils (Museu d'Història de Cambrils); 2, Segell de *C. Aquilius Aprilis* procedent de la necròpolis paleocristiana (Museu Nacional Arqueològic de Tarragona); 3, Segell de *C. Iulius Avidianus* procedent de Riudoms (Museu Municipal de Riudoms). Dibuixos: Òscar Curulla.

circumdant⁷ (Steinby 1993, 9). Serà a partir d'aquest segle quan trobarem en els segells urbans, i en forma abreviada, tots els elements d'un contracte del tipus *locatio-conductio* (Steinby 1979, 267 i 271, nota 6). L'objecte o producte del contracte, és indicat amb els termes *opus*, *opus doliare*, *opus figlinum* que segella el material edilici, o fins i tot, en alguns casos, una definició més específica com *tegula* o *tegula bipedalis*. A aquest li segueix el nom del fabricant -*offinator*-, acompanyat o algunes vegades substituït per un *signum* específic. El nom del *dominus* és precedit per la paraula *ex praediis* o *ex figlinis*. Freqüentment s'indica també el lloc on devia realitzar-se la producció, és a dir, el nom de les *figlinae*. Com ja hem vist, especialment en època adrianea es van produir segells que contenien la data consular, evidentment per controlar millor l'entitat de la producció anual (Steinby 1993, 11-12). Aquest fet sembla que fou molt més freqüent en les grans *figlinae* (Bloch, 1959, 225-240).

L'àrea de producció d'aquests materials s'estenia al llarg del Tíber i els seus ramals, fins on el riu era navegable, i comprèn pràcticament totes les zones on existien les condicions naturals per a aquest tipus d'indústria -argila, llenya i aigua- (Steinby 1993, 10). Un estudi de la distribució de les troballes ha indicat una comercialització en massa a Roma, que es convertí en el més important centre de consum, i en un radi d'almenys 50 km, tant cap a l'interior com al llarg de la costa (Dressel 1891; Steinby 1978, 12; Buonocore 1994). El testimoniatge de diferents segells fora d'Itàlia, malgrat que significatiu, s'ha considerat fins ara com singular.

CAIUS CALPETANUS HERMES: D'ESCLAU A LLIBERT I OFFICINATOR IMPERIAL

El segell objecte del present treball es troba estampat sobre un *later*, que va ser trobat en el jaciment arqueològic de la Pujada de Na Ponça l'any 1995.⁸ El fet que fos localitzat en superfície impossibilita la seva asso-

ciació estratigràfica, i per tant una datació contextualitzada. Així doncs, la única evidència cronològica ens ve donada per la seva adscripció a un dels tallers urbans de Roma. El text és el següent: *[C(aii)] CAL]PETANI HERMETIS/OPUS D[OLI]ARE EX FIG[linis]/[CAESARI]S N(ostris)*. Es tracta d'un segell orbiculat, que presenta les següents mesures (en cm.):

Diàmetre del *sigillum*: 11

Diàmetre de l'*orbiculus*: 3'7

Alçada de les lletres, des de l'exterior cap endins: 0,9-1,2; 0,9-1,1; 0,9-1

Línies auxiliars: 1,2,2

Dimensions del fragment: 19+, 13+, 5,5 (+ indica dimensió inferior a l'original).

A partir d'època flàvia endavant, els artesans que es dedicaren a la fabricació de materials de construcció van passar d'ésser independents a esdevenir empleats dels rics terratinents privats, propietaris de les grans finques situades en l'entorn de Roma (Setälä 1977), de membres de l'orde senatorial (Steinby 1982, 227-237) o del propi emperador.

C. *Calpetanus Hermes* fou un esclau format en les *officinae* de C. *Calpetanus Favor* (CIL, XV, 904a i S. 244), un dels més prominents *offinatores* de les *figlinae Marcianae* en època trajana. Un cop manumit es convertí en *offinator* imperial, treballant en temps d'Adrià. De totes formes, malgrat esdevenir llibert, no va perdre mai el seu lligam amb les *figlinae Marcianae*, tal com ho demostra un segell trobat a Roma en el qual se'ns mostra una relació directa de C. *Calpetanus Hermes* amb aquestes (CIL, XV, 318) (Helen 1975, 86). Aquest lligam amb les *figlinae Marcianae* significava en si mateix un lligam directe amb l'emperador; d'aquí la presència en el segell trobat a Cambrils de la fórmula *Caesaris nostri*.⁹ Les *figlinae Marcianae*¹⁰ es va associar directament a l'emperador a partir de Trajà, a inici del segle II dC, fet que fa que aquest aparegui a partir d'aquest moment en els segells com a *dominus*.¹¹ Les *officinae Marcianae* estaven formades des d'època tiberiana per un consorci de tres famílies d'*offinatores*: els *Calpetani*,¹²

7.- La introducció de les noves formes no es va afermar decisivament fins a l'inici del segle II. Malgrat això, moltes fan la seva aparició en moments generalment bastant anteriors. Així, per exemple, la forma semicircular és coneguda des d'època tiberiana, la forma llunada apareix en època flàvia i els segells circulars -amb o sense orbicul- s'introdüïren seguidament. També, encara que de forma esporàdica, són coneguts els segells rectangulars amb dues o més línies, ja des d'època augustiana (Steinby 1975, 19-20; Idem. 1993, 9).

8.- Número d'inventari 1024 del Museu d'Història de Cambrils.

9.- La fórmula *Caesaris nostri* no és única del segell localitzat a Cambrils. També apareix en diferents segells lligats a C. *Calpetanus Hermes* (CIL, XV, 318; 319; 320), al seu antic propietari, C. *Calpetanus Favor*, o les *officinae Marcianae*; en aquest darrer cas, a partir de Trajà (CIL, XV, 312 i 313).

10.- El rol de les *figlinae Marcianae* en la producció laterícia fou important no solament perquè és un nom que apareix amb certa regularitat o per l'elevat nombre de segells trobats, augmentat pels pertanyents als seus esclaus coneguts, sinó fonamentalment pel fet que aquesta tingué un llarg període d'activitat que s'emmarcaria entre la primera meitat del segle I dC fins a Dioclecià (Steinby 1978, 62).

11.- CIL XV, 313.

12.- El més antic de la gens *Calpetana* lligat a la fabricació d'*opus doliare* és C. *Calpetanus Auctus* (CIL, XV, 302, S. 72-73), algunes peces del qual estan presents en els vaixells de Nemi, ja relacionades amb les *figlinae Marcianae* (Steinby 1978, 128).

els *Statii Marcii* i els *Satrinii*. La seva producció era múltiple i comprenia *lateres*, *tegulae*, *dolia*, *mortaria* i sarcòfags. Així mateix disposava d'un gran nombre d'esclaus i lliberts, alguns dels quals treballaren en la producció de materials concrets¹³ (Steinby 1978, 61).

L'abandonament de les *officinae Marcianae* per part dels *Satrinii* i dels *Statii Marcii* en època vespasiana¹⁴ va deixar en mans dels *Calpetani* el domini absolut. Entorn a aquest moment es té documentada l'aparició de *C. Calpetanus Favor*, un *officinador* que ràpidament prengué un paper destacat, pel que es desprèn de l'elevat nombre d'esclaus i lliberts que treballaren per a ell.¹⁵

Els segells de *Favor* han pogut ésser datats amb certa precisió. Sembla que en època domiciana o a inicis d'època trajana utilitzà segells rectangulars i circulars freqüentment en relleu. En tots aquests el text es limita al seu nom en genitiu o al d'algun dels seus esclaus, entre els quals cal destacar un *Hermes* (CIL, XV, 904b-f; S.244).

Aquest panorama canvià en el darrer decenni del segle I dC. En els segells d'aquest *officinador* fa aparició la forma orbiculiada i llunada dels segells. És el cas del segell CIL, XV, 904a, datable en la primera dècada del segle II dC., i en el que apareix esmentat un altre cop *Hermes*, poc abans que aquest esclau fos manumitit.¹⁶ *C. Calpetanus Hermes*, ja com a llibert, apareix documentat possiblement en època trajana (CIL, XV, 321 a-b) però és segura la seva adscripció a època adriana (CIL, XV 318, 320=S.84 i en el segell CIL, XV, 319¹⁷=S.317 datat en el 123 dC.) (Steinby 1978, 65).¹⁸ Així doncs, sembla evident que *C. Calpetanus Hermes*,

juntament amb alguns altres esclaus que foren manumitits amb posterioritat, com *C. Calpetanus Crescens* (CIL, XV, 2422a-b) o *C. Calpetanus Mnester* (CIL, XV, 707 i 708), continuaren la tasca iniciada pel seu antic *patronus*.

En funció de totes aquestes dades, la fórmula emprada en el segell de Cambrils, *Caesaris nostri*, fa referència sense cap mena de dubte a Adrià, que actuà com a *patronus* d'un *C. Calpetanus Hermes*, llibert, que disposava ja de la seva pròpia *officina*.

Aquest no és l'únic segell d'aquest *officinador* conegut a la *Tarraconensis*. Un altre segell amb la mateixa inscripció, i que hauria de situar-se també en el mateix marc cronològic, es conserva en el Museu de Mataró (Rico 1993, 78 i nota 99).¹⁹

ALTRES SEGELLS D'ORIGEN EXTRAPENINSULAR TROBATS A TÀRRACO

A banda dels segells sobre materials ceràmics de construcció d'origen local o regional localitzats a Tàrraco i corresponents a 18 productors diferents (Rico 1993, 65), n'han anat apareixent en el decurs del temps altres d'origen extrapeninsular. Una gran part d'aquests, entre els quals caldrà incloure l'aquí estudiat, procedeixen de dues àrees concretes: la *Narbonensis* i Itàlia.

Entre els primers destaquen els segells de tres productors que tenien els seus tallers en l'entorn de Fréjus (França) i que funcionaren, a partir dels nivells arqueològics en què s'han localitzat en l'àrea d'origen, en

285

13.- Sembla que solament un nombre limitat de grans *figlinae*, com les *Marcianae* o la *Domitianae*, produïren altres objectes més enllà dels típics materials de construcció pròpiament dits, ja sigui *tegulae* de diferent tipus -d'angle, amb obertura, de cima, etc.-, terracotes arquitectòniques -lastres Campana o antefixes-, *dolia*, *mortaria* o sarcòfags (Steinby 1993, 11).

14.- *Officinadores* d'aquestes dues famílies com *Stadius Marcius Lucifer* o *Stadius Marcius Bassus* van passar a dependre, primer de *Plozia Isaurica*, i després d'*Amia Fadilla*, ambdues pertanyents a les *figlinae Caeponianae*.

15.- El fet que en època severiana una secció separada de les *Marcianae*, les *Favorianae*, prengué el nom del seu *cognomen* destaca encara més el paper rellevant d'aquest *officinador* (Dressel CIL XV.1, 68; Bloch 1947, 298 i 335; Steinby 1978, 65). De totes maneres sembla que en aquesta època ambdues *officinae* treballaren en estreta col·laboració, tal com ho demostra l'aparició d'un segell i d'un *officinador* en comú, a més de la repetició del mateix *signum* (Steinby 1977, 103).

16.- Els indicis apunten que la producció de *C. Calpetanus Favor* va acabar abans de la mort de Trajà l'any 117 (Steinby 1977, 128).

17.- *C(aii) CALPETANI HERMET(is) D(oliare) EX FIG(linis) CAE(saris) N(ostris) PAETINO ET APRONIAN(o) CO(n)S(ulibus)*. Els dos cònsols que apareixen esmentats en aquesta inscripció estan citats en un dels *bipedales* trobats a l'anomenat Pretori de Villa Adriana (Bloch 1947, 168). L'estudi del material laterici de Villa Adriana demostra com al costat dels tallers de *Domitia Lucilla* apareix l'emperador Adrià així com altres dels més grans latifundistes d'Itàlia (*officinadores* imperials): *Anteros*, *C. Calpetanus Hermes*, *C. Aquilius Aprilis* o *L. Bruttidius Augustalis*, que foren quatre dels *officinadores* que estaven actius ja en el període trajà (Bloch 1947, 177) (Steinby 1978, pàgs. 124-125).

18.- La datació en època adriana és segura no solament per la presència en alguns dels segells de la data consular (CIL, XV, 319), sinó també per la documentació de *lateres* amb el segell d'aquest *officinador* en espais tan singulars com Villa Adriana (CIL, XV, 319) (Bloch 1947, 168), al Mausoleu d'Adrià (segell CIL, XV, 319) (Bloch, 1947, 255) o la casa del mosaic de la caça a Ostia, datada en la mateixa època (CIL, XV, 320) (Bloch 1947, 202).

19.- La inscripció conservada sobre el segell trobat a Mataró és la següent: *[C(aii)] CALPE[tani] Hermetis/ OPVS D[OLIARE] EX FIG(linis)/ C[AESARIS] N(ostris)*. (Rico 1993, 78, fig. 4b).

època flàvia (Brentchaloff 1980, 114; Laubenheimer 1991, 237; Rico 1993, 74 i 76). Es tracta de *Lucius Herennius Optatus* (L-HER.OPT), *Castor* (CASTORIS) i *Marus* (MARI) (Bermúdez 1987, 364). Tots ells exportaren a *Hispania* i es troben en major o menor mesura presents per tota la costa lleuantina i Mallorca (Rico 1993, 71-77 i carte 3).

Finalment cal destacar la localització a Tàrraco i el seu *ager* de quatre segells més procedents d'Itàlia.²⁰ Un d'ells, orbiculat, pertany també a una de les *figlinae* de Roma: el d'*Aquilius Aprilis*²¹ (Serra 1929, 85; Rico 1993, 78; Rico 1995, 212). *Aprilis* fou inicialment un esclau d'*Aquila Sozomena*, tal com ho demostra la seva aparició en un dels segells emesos per l'*officina* d'aquesta propietària.²² Amb posterioritat fou manumitit per la seva patrona. Poc després, ja com a llibert de la *figlina* Oceana,²³ va entrar al servei de l'emperador Trajà, amb el nom de *C. Aquilius Aprilis*, pràcticament al final del seu principat; i fou durant el temps del seu successor, Adrià, quan esdevingué un dels *officinatores* imperials més actius.²⁴

Un segon segell, en el qual es llegeix *G(aii) RAS(inii)*, es creu que procedeix d'una *figlina* extra-urbana (Serra i Vilaró 1935, 103; Rico 1993, 78; Rico 1995, 213). Es té documentat també a Roma (CIL, XV, 1, 1171) però el seu origen és fins ara desconegut.

En un tercer i quart exemplars es llegeix la llegenda: *O(pus) C(aii) I(ulii) AVIDI(ani)* (Rico 1995, 212-213). La forma circular del segell fa que se'ls pugui atribuir també un origen italià, malgrat no sigui una marca documentada a Roma ni al seu entorn. L'un va ser trobat per Serra Vilaró en les excavacions de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona, i es troba gairebé esborrat, estampat sobre una *tegula*. L'altre, en un *imbrex*, procedeix de la vil·la romana de Molins Nous (Riudoms), i va ser trobat en un estrat de reblliment del segle IV dC.

Els segells de *C. Calpetanus Hermes* i de *C. Aquilius Aprilis* pertanyen, doncs, a dos dels *officinatores* imperials més actius en època d'Adrià.

LA IMPORTACIÓ DE LES PRODUCCIONS ITALIANES D'OPUS DOLIARE A LA TARRACONENSIS

La troballa de materials de construcció produïts en les *figlinae* urbanes de Roma al sud de la Gàl·lia (Steinby 1981, 241; Rico 1993, 79-80), Sicília, Sardenya, Cartago (Charles-Picard, 1959, 87, n. 100; Steinby 1981, 240; Zucca 1987, 667-672), així com els exemplars localitzats a Mallorca (Veny 1966, 156-166), a la pròpia Tàrraco o els que procedeixen de les diferents ciutats de la costa mediterrània de la *Tarracensis* (Rico 1993, 79-80) no justifiquen per si mateixos l'existència d'una exportació regular de les produccions laterícies de les *figlinae* urbanes de Roma.

L'arribada de materials de construcció a Tàrraco i a les altres ciutats de la Mediterrània Occidental cobreix, per les dades que fins ara tenim, únicament l'alt Imperi. Malgrat que trobem materials amb segells situats cronològicament en època flàvia, el percentatge més alt d'aquests correspon a època trajana i sobretot adriana, just en el moment en què aquests tallers urbans estan més actius.

En funció del volum dels materials localitzats, alguns autors han plantejat la possibilitat que es tracti de peces utilitzades com a llast en els vaixells que realitzaven el comerç entre les províncies occidentals i Roma (Steinby 1978, 13, nota 2; Idem. 1993, 10). Per contra, altres plantegen la possibilitat, en base a l'alt volum de material present a Sardenya i al Nord de l'Àfrica, especialment a Cartago, d'una arribada progressiva a aquestes províncies, en especial a partir d'època trajana (Rico 1993, 82). Sense negar aquesta darrera possibilitat per a les províncies nord-africanes ens inclinem més a pensar per a Tàrraco en la inexistència d'un comerç estable i regular de materials de construcció amb Roma i creiem que es tracta, com Steinby planteja, de material que viatjava com a llast en els vaixells que arribaven al port de

20.- Hem pogut observar aquestes peces gràcies a l'amabilitat dels senyors Jaume Massó (Museu Nacional Arqueològic de Tarragona) i Valerià Romero (Museu Municipal de Riudoms), als quals agraïm les facilitats donades.

21.- La inscripció conservada és: *DOL(iare) EX PRAED(iis) N(ostru)I[C(aii)] AQVILI APRILIS*. Segells amb la mateixa inscripció, però amb un *signum* diferent (*nux pinea inter duos ramos palmae*), apareixen documentats a Roma amb una datació anterior al 123 (CIL XV, 361) (Bloch 1947, 164). A inici del segle II d.C. s'utilitzaren indiferentment les paraules *praedia* + genitiu o *figlinae* + genitiu per indicar el nom del *dominus* (Weaver 1998, 240).

22.- Amb el nom d'*Aprilis*, quan encara era esclau, el tenim documentat a les termes de Trajà (CIL, XV, 709 b).

23.- CIL XV, 358, datat l'any 124 (Bloch 1947, 164).

24.- Segells de *C. Aquilius Aprilis* apareixen en les reformes datades en època d'Adrià realitzades en el Panteó, associat amb altres de *C. Calpetanus Favor* (CIL, XV, 361 i 362) (Bloch 1947, 116), a Villa Adriana (CIL, XV, 358, 359 i 361) (Bloch 1947, 164) i a la casa del mosaic de la caça a Ostia (CIL XV, 359) (Bloch 1947, 202). Un segell de aquest *officinator* datat entorn l'any 125 dC. (CIL XV, 362/3) es troba en la Colecció del Kelsey Museum (Bodel 1983, 30, núm.32). Per a més informació sobre el moment en què treballà aquest *officinator*, vegeu Steinby 1975, 69-70 i núm.1.

la ciutat. La intensitat de les relacions comercials amb l'*Urbs*, sobretot en els segles I i II dC, fa possible l'arribada d'alguns d'aquests productes sense que això en signifiqui necessàriament la comercialització. Diferent és el cas de les produccions narbonenses que arribaren en major quantitat, com a producte d'un comerç de cabotatge. D'aquesta forma, s'explicaria també la presència de marques locals en altres ports pròxims al suposat lloc d'origen de la producció. Malgrat això, som de l'opinió que aquestes exportacions exteriors mai no van arribar a competir de forma eficient amb les pròpies produccions locals, que abastiren en gran mesura la demanda interna.

BIBLIOGRAFIA

ANDERSON, J.C. 1991, The Thomas Achby Collection of Roman brick stamps in the American Academy in Rome, *Archaeological Monographs of the British School at Rome* 3, London.

BERMÚDEZ, A. 1987, Producción latericia y comercio a media distancia en época romana. Un ejemplo en el Mediterráneo Occidental: Lucius Herennius Optatus, Maryus Castor, officinatores, *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*, Granollers, 364-371.

BLOCH, H. 1947, *I bolli laterizi e la storia edilizia romana*, Comune de Roma, 1947.

BLOCH, H. 1967, The Roman Brick Stamps not published, *CIL XV*, 1 including indices to the Roman Brick Stamps, Cambridge, Mass. 1947-48; repr. 1967.

BLOCH, H. 1959, The Serapeum of Ostia and the Brick-stamps of 123 A.D., A New Landmark in the History of Roman Architecture, *AJA* 63, 225-240.

BODEL, J.P. 1983, Roman Brick Stamps in the Kelsey Museum. *The University of Michigan Kelsey Museum of Archaeology*, studies 6, Ann Arbor.

BRENTCHALOFF, D. 1980, L'atelier du Pauvadou, une officine de poitier flaviens à Fréjus, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 13, 73-114.

BRODRIBB, G. 1987, *Roman brick and tile*. Gloucester.

BUONOCORE, M. 1994, Lateres signati regionis IV, in AA.VV., Epigrafia della produzione e della distribuzione, *Actes de la VIIe rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Rome 5-6 juin de 1992)*, Collection de l'École Française de Rome 193, Roma, 361-369.

CAMILLI, L., TAGLIETTI, F. 1994, Osservazioni sulla produzione laterizia della tarda età reppublicana e della prima età imperiale, in AA.VV., Epigrafia della produzione e della distribuzione, *Actes de la VIIe rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Rome 5-6 juin de 1992)*, Collection de l'École Française de Rome 193, Roma, 1994, 307-333.

ADDENDA

Quan aquest treball estava finalitzat, s'ha produït la troballa de nous exemplars de materials ceràmics de construcció amb segells de les *figlinae* de Roma, en excavacions que a hores d'ara s'estan realitzant en un antic barri suburbial de Tàrraco.

Es tracta de diversos *sesquipedales* amb segell orbiculat de l'*officina* de L. *Bruttidius Augustalis*, que va ser un dels *officinatores* principals de les *figlinae Oceanae* en època d'Adrià, tal com hem dit en la nota 17. La llegenda és la següent: *L(ucii) BRVT(t)IDI(i) AUGV(s)TALIS/OPVS DOLIAR(e)/nux pinea* (Garcia/Remolà 2000, 170, notes 33-36 i fig. 24).

COZZO, G. 1936, *Una industria nella Roma imperiale. La corporazione dei figli dei bolli doliari*, Mem. Acc. Linc., ser.VI, vol. V, 4, Roma.

CHAMPLIN, E. 1983, *Figlinae Marcianae*, *Athenaeum* LXI, 257-264.

CHARLES-PICARD, C. 1959, *La civilisation de l'Afrique romaine*, Paris.

DRESSEL, H. 1891, (*CIL*) *Corpus Inscriptionum Latinarum XV*, 1, Berolini.

GARCÍA, M., REMOLÀ, J.A. 2000, Noves intervencions a les necròpolis tardoantigues del marge esquerre del riu Francolí, Tàrraco 99. *Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 165-180.

GATTI, G. 1940, *Le navi di Nemi*, Roma.

HELEN, T. 1975, Organization of Roman Brick Production in the First and Second century A.D., *Acta Instituti Romani Finlandiae*, vol. IX, 1, Helsinki.

KAJANTO, I. 1965, *The Latin Cognomina*, Helsinki.

LAUBENHEIMER, F. 1991, Les vides sanitaires et les amphores de la porte d'Orée à Fréjus (Var), *Gallia* 48, 229-256.

RICO, Ch. 1993, Production et diffusion des matériaux de construction en terre cuite dans le monde romain: l'exemple de la Tarraconaise d'après l'Épigraphie, *Mélanges de la Casa de Velazquez* XXIX-1, 51-86.

RICO, Ch. 1995, Índex de les marques epigràfiques sobre tegulae romanes de Catalunya i el País Valencià (antiga Tarraconensis), *Saguntum* 28, 197-215.

SERRA, J. 1929, Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona, *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* 104 (1928). Madrid.

SERRA, J. 1935, Excavaciones en Tarragona, *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* 133 (1934). Madrid.

SETÄLÄ, P. 1977, Private domini in Roman brick stamps of the Empire, *Annales Academiae Scientiarum Fennicae Dissertationes Humanarum Litterarum* 10 (Helsinki 1977), Acta Instituti romani Finlandiae, vol. IX, 1-2.

- STEINBY, M. 1975, La cronologia delle figlinae doliari urbane dalla fine dell'età repubblicana fino all'inizio del III secolo, Updated to 1977, *BullCom* 84, (1974-75), Roma, 7-132.
- STEINBY, M. 1978, (LSO) *Lateres signati Ostienses* I-II, Acta Instituti romani Finlandiae, vol. VII, 1-2. Roma.
- STEINBY, M. 1979, Appendice a CIL XV, 1, *BullCom* 86, (1978-79). Roma, 55-88.
- STEINBY, M. 1981, La diffusione dell' opus doliare urbano, in Giardina, A., Schiavone, A., *Merci, mercati e scambi nel Mediterraneo*, Roma, 237-245.
- STEINBY, M. 1982, I senatori e l'industria laterizia urbana, *Epigrafia e ordine senatorio* I. Tituli 4, Roma, 227-237.
- STEINBY, M. 1987, *Indici complementari ai bolli doliari urbani* (CIL XV, 1), Acta Instituti romani Finlandiae, vol. XI, Helsinki.
- STEINBY, M. 1993, Ricerche sull'industria doliare nelle aree di Roma e di Pompei: un possibile modello interpretativo, in Zaccaria, C., *I Laterizi di età romana nell'area nordadriatica*, Cataloghi e monografie archeologiche dei Civili Musei di Udine, III, Roma, 9-14.
- STEINBY, M. 1994, L'organizzazione produttiva dei laterizi: un modello interpretativo per l'instrumentum in genere?, in AA.VV., *Epigrafia della produzione e della distribuzione, Actes de la VIIe rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Roma, 5-6 juin de 1992)*, Collection de l'École Française de Rome 193, Roma, 139-143.
- UCELLI, G. 1950, *La nave di Nemi*, Roma.
- VENY, C. 1966, Algunas marcas de ladrillos y tejas romanos encontrados en Mallorca, *AEA* 39, 156-166.
- WEAVER, P. 1998, Imperial Slaves and Freedmen in the Brick Industry, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 122, 238-246.
- ZUCCA, R. 1987, L'opus doliare urbano in Africa e in Sardinia, *L'Africa Romana, Atti del V convegno di studio (Sassari 12-14 dicembre de 1986)*, Sassari, 667-672.